

تعامل و نقش زن در خانواده به مثابه همسر و مادر در پرتو آموزه‌های رضوی

تاریخ دریافت: ۹۳/۶/۱۸ تاریخ پذیرش: ۹۳/۹/۵

فاطمه علایی رحمانی؛ استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء سلام الله علیها

فرشته معتمد لنگرودی؛ دانشجوی کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء سلام الله علیها

چکیده

هدف از این پژوهش، بررسی تعامل و نقش همسری و مادری زن در آموزه‌های رضوی است، تا از این رهگذر بتوان به نحوه نگرش امام رضا علیه السلام نسبت به جایگاه و کارکرد زن در نظام خانواده دست یافت. یافته‌های به دست آمده از پژوهش، گویای آن است که امام رضا علیه السلام دستیابی مرد به همسر شایسته را مایه ظفر و سعادت مرد دانسته‌اند و زنانی که به شوهران‌شان اظهار عشق می‌نمایند را بهترین غنیمت برای شوهرشان می‌دانند. امام رضا علیه السلام در روایات متعددی توصیه به قناعت‌پیشگی نموده‌اند که موجب تعالی روحی فرد خواهد شد. از نظر ایشان، همسر شایسته کسی است که نسبت به شوهر خویش وفادار باشد به این معنا که در غیاب شوهر حافظ عفت خویش و اموال وی باشد. نقش مادری در سیره رضوی فراتر از مسأله زایش و به دنیا آوردن کودک است؛ زیرا امام رضا علیه السلام در شیر دادن به کودک توصیه می‌کنند زنان رنجور و معیوب برای شیر دادن به فرزند انتخاب نشوند چرا که شیر تأثیر سوء خود را بر جای می‌گذارد. آموزه‌های رضوی در تربیت اخلاقی کودک به توانایی و وسع کودک توجه داشته و تشویق فرزندان بر اساس لیاقت‌ها و شایستگی‌های وجودی‌شان و نیز صدقه دادن برای سلامتی فرزندان را در تربیت اخلاقی توصیه می‌نماید. تربیت دینی فرزند در کلام امام رضا علیه السلام نه تنها از آغاز تولد، بلکه قبل از تولد و در مرحله انتخاب همسر شروع می‌شود، این‌گونه تربیت دینی بازتابی از معنویت را در کانون خانواده در پی دارد. این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی داده‌های خود را از احادیث و قرآن کریم گردآوری کرده است.

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، زن، همسری، مادری، وفاداری، قناعت.

طرح مسأله

یکی از نقش‌های اجتماعی زن، نقش همسری اوست که با پیوند زناشویی آغاز می‌شود و با مادر شدن به کمال خود می‌رسد. اگر در نظام خانواده، زن که دو نقش همسری و مادری را ایفا می‌کند، در جایگاه و موقعیت متناسب و شایسته خودش قرار نگیرد، آن خانواده به اهداف و کارکردهای مورد انتظار خود نخواهد رسید و دچار نوعی بحران مدیریتی خواهد شد. از این رو، می‌توان گفت خانواده در شرایطی می‌تواند به پیشرفت و موفقیت نائل شود که هر فردی در نقش خود جای بگیرد. تعامل و نقش زن به مثابه مادر و همسر در تحکیم و ثبات نظام خانواده تأثیر به‌سزایی دارد، این تعامل و نقش را می‌توان در سیره معصومان علیهم السلام^۱ که خود الگوهای برتر جامعه بشری هستند - شناسایی نمود. در این میان آموزه‌های رضوی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است چرا که در لسان امام رضا علیه السلام نقش همسری و مادری فراتر از حقایق شناخته شده‌ای است در این باره مطرح می‌شود. از این رو، این پژوهش در صدد است پرسش‌های زیر را پاسخ‌گو باشد:

۱. نقش همسری زن در کلام امام رضا علیه السلام چیست؟
۲. نقش مادری زن در کلام امام رضا علیه السلام چیست؟

پیشینه پژوهش

تاکنون مقالات متعددی در زمینه خانواده و تکالیف والدین نسبت به فرزندان از منظر آموزه‌های رضوی نگاشته شده است. از جمله «خانواده در آموزه‌های رضوی» به کوشش مولود اعظمیان بیدگلی که در کتاب مجموعه مقالات برگزیده در سال ۱۳۹۱، چاپ شده است. این مقاله برخی از وظایف همسری زن در خانواده را مطرح کرده است. همچنین «تکالیف والدین نسبت به فرزندان از منظر امام رضا علیه السلام» به همت حسین اردشیری لاهیجی، سال ۱۳۸۸ در شماره ۱۲۱ نشریه مبلغان به چاپ رسیده است. نقطه تمرکز این

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مقاله نیز به تکالیف مشترک زن و مرد نسبت به فرزندان پرداخته است. از این رو، پژوهش حاضر با تمرکز روی نقش خاص زن به عنوان مادر و همسر در پرتو آموزه‌های رضوی دارای نوآوری است.

۱. مفهوم‌شناسی

به منظور تبیین تعامل و کارکرد زن در نقش همسری و مادری از دیدگاه آموزه‌های رضوی، ضرورت دارد نخست مفهوم همسری و مادری تبیین گردد.

۱-۱. همسر

قرآن کریم با واژه‌هایی چون «زوج» و «صاحب» به معنای همسری اشاره نموده است و از آنجا که تکامل و رشد همه موجودات در زوجیت خلاصه می‌شود، واژه زوج را بیشتر به کار برده است: «...الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا...؛ آن که شما را از یک تن بیافرید و از آن یک تن همسر او را» (النساء، ۱؛ و نیز نک: البقره، ۳۵، ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۴۰؛ الأعراف، ۱۹، ۱۸۹؛ التوبه، ۲۴؛ الرعد، ۲۳)

کلمه زوج در آیات قرآن هم برای مذکر و هم برای مؤنث استفاده شده است. به این معنا که در مورد دو چیزی که جفت داشته باشد به کار رفته است، مانند کفش که هر لنگه آن زوج دیگری است^۱ و نیز هر چیزی که شبیه و نزدیک به دیگری، یا ضد دیگری باشد «زوج» گفته می‌شود، برخی واژه «زوجه» را در مورد زن نامطلوب دانسته و همان اطلاق زوج را صحیح می‌دانند.^۲

صاحب، در لغت به معنای مالک^۳، همراه، همسفر و همنشین آمده است.^۴ این واژه در دو آیه از قرآن به معنای همسر مورد استفاده قرار گرفته است. (المعارج، ۱۲)

همسر قبل از اینکه در هر مقامی قرار گیرد، همراه و همدل همسر و مایه آرامش اوست. عقد ازدواج پیش از آنکه به پیمان‌هایی نظیر معاملات و معاوضات نزدیک باشد، به عبادت

نزدیک است. در قرآن کریم کلمه «مِثَاق» همراه با صفت «غلیظ» جز در رابطه با امور مهمی که میان خدا و بندگانش وجود دارد، ذکر نگردیده است: ﴿... وَ أَخَذْنَا مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾؛ «و زنان از شما پیمانی استوار گرفته‌اند.» (النساء: ۲۱) و ﴿... وَ أَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾؛ «و از ایشان پیمانی سخت گرفتیم.» (النساء: ۱۵۴؛ الأحزاب: ۷) بدین ترتیب خداوند جایگاه رفیعی برای این نوع رابطه انسانی قائل شده است.^۵

در کلام امام رضا علیه السلام نقش زن به سان همسر، با الفاظی چون «زوجه» و «النساء» به کار رفته است.^۶

۱۵۱

حسنا

۱-۲. مادر

قرآن کریم گاه با واژه «أُم» و گاه از «والده» برای تبیین نقش مادری استفاده نموده است. «أُم» به لحاظ لغوی معنای وسیعی داشته به گونه‌ای که به اصل و اساس و ابتداء و آغاز هر چیز اطلاق می‌شود. در زبان عرب به دلیل اینکه مادر ریشه خانواده و پناهگاه فرزندان است، به مادر «أُم» گفته می‌شود.^۷

مادر ملجأ و مأوی فرزند است و فرزند به هر طرف که برود، دوباره به دامن مادر برمی‌گردد. درباره جایگاه دوزخیان نیز که هیچ پناهگاهی جز جهنم ندارند همین واژه به کار رفته است: «فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ؛ جایگاهش در هاویه است.» (القارعه: ۹)

آیات قرآن کریم مادر را دو نوع معرفی می‌کند و میان آنها از لحاظ حقوق و وظایف، تفاوت قائل می‌شود. مادری که انسان را به دنیا می‌آورد مادر حقیقی و نسبی اوست:

﴿...أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْتَهُمْ...﴾؛ «مادرانشان فقط زنانی هستند که آنها را زاییده‌اند»

(المجادله: ۲)، مادری که فرزند را شیر می‌دهد مادر رضاعی است: ﴿...أُمَّهَاتِكُمُ اللَّائِي

أَرْضَعْنَكُمْ...﴾؛ «زنانی که شما را شیر داده‌اند» (النساء: ۲۳) در عین حال، اسلام بیشترین

توصیه و حقوق را برای مادران نسبی بیان نموده است. قرآن کریم به جهت احترامی که

برای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله قائل است، او را پدر امت و همسرانش را نیز مادران اهل ایمان معرفی می‌کند: ﴿الَّتِي أُولَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ...﴾؛ «پیامبر به مؤمنان از خودشان سزاتر است و زنانش مادران مؤمنان هستند» (الأحزاب: ۶) در سیره رضوی نقش مادری با لفظ «أم» به کار رفته است.^۸

۲. تعامل زن در نقش همسری

نقش همسری از چنان اهمیتی در آموزه‌های رضوی برخوردار است که امام رضا علیه السلام دستیابی به همسر شایسته را مایه ظفر و سعادت مرد (شوهر) دانسته‌اند و در مقابل، افتادن در دام همسر ناشایست را مایه گرفتاری می‌دانند: «وَاعْلَمَ أَنَّ النَّسَاءَ شَتَّىٰ فَمِنْهُنَّ الْغَنِيمَةُ وَالْغَرَامَةُ وَهِيَ الْمُتَحَبِّبَةُ لِزَوْجِهَا وَالْعَاشِقَةُ لَهُ وَ مِنْهُنَّ الْهَلَالُ إِذَا تَجَلَّىٰ وَ مِنْهُنَّ الظُّلَامُ الْحَنْدِيسُ الْمُقَطَّبَةُ فَمَنْ ظَفَرَ بِصَالِحِينَ يَسْعَدُ وَ مَنْ وَقَعَ فِي طَالِحِينَ فَقَدِ ابْتُلِيَ وَ لَيْسَ لَهُ انْتِقَامٌ؛ زنان سه گروه‌اند: ۱. غنیمت و این دسته بانوانی هستند که شوهر دوست‌اند و به شوهر عشق می‌ورزند؛ ۲. مانند ماه یکشنبه برای شوهر جلوه می‌کنند (یعنی کم نور و کم فایده‌اند)؛ ۳. مانند شب تار در برابر شوهرند. هر کس به زنی شایسته ظفر یابد، خوشبخت گردد و هر کس در دام ناشایسته آنان افتد، گرفتار شود.»^۹ نقش همسری در کلام رضوی را می‌توان در موارد زیر، بررسی نمود:

۲-۱. محبت و عشق‌ورزی به شوهر

اظهار محبت و عشق به شوهر موجب می‌شود که مرد در جامعه از آرامش برخوردار باشد و این آرامش منجر به موفقیت و عزت و افتخار وی در جامعه می‌شود و جامعه انسانی از آلودگی و فساد به دور ماند.

قرآن کریم نیز به این نقش و کارکرد مهم زن در خانواده تصریح نموده و زن را مایه سکون و آرامش همسرش معرفی کرده است: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ جَعَلَ مِنْهَا

زَوْجَهَا لَيْسَ كُنَّ إِلَيْهَا...»؛ «اوست که همه شما را از نفس واحده بیافرید و از آن نفس واحده، زنش را نیز بیافرید تا به او آرامش یابد.» (الأعراف: ۱۸۹) و ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا﴾؛ «و از نشانه‌های قدرت اوست که برایتان از جنس خودتان همسرانی آفرید. تا به ایشان آرامش یابید» (الروم: ۲۱) پس هدف از ازدواج، تنها ارضای غریزه جنسی نیست، بلکه رسیدن به آرامش جسمی و روانی است؛ زیرا زن با وجود عاطفه و جسم لطیفی که خداوند در او به ودیعه نهاده در آرام بخشی مرد بسیار مؤثر است.

۱۵۳

حسنا

از دیدگاه قرآن، زن و مرد مسئول و نگهبان حفاظت و پوشش عیوب یکدیگر هستند؛ قرآن مرد را برای زن لباس و زن را برای مرد لباس قلمداد می‌کند. رابطه‌ای برابر که وظیفه‌ای برای نگهبانی و حراست از یکدیگر دارند: ﴿...هِنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ...﴾؛ «آنها پوشش شمایند و شما پوشش آنهاییند.» (البقره: ۱۸۷) این آیه نوعی استعاره است به یکی شدن و یگانگی. یعنی زندگی این دو جنس در عین تخالف در جنسیت نسبت به یکدیگر همپوشانی دارند.^{۱۰} بنابراین به طور کلی می‌توان نقش زن و مرد را در ایجاد آرامش و سکونت برای یکدیگر و تأمین سلامت روانی افراد خانواده بسیار مهم دانست.

چنان‌که ذکر شد امام رضا علیه السلام درباره زنانی که به شوهران‌شان اظهار محبت و عشق دارند، می‌فرماید: «وَأَعْلَمُ أَنَّ النِّسَاءَ شَتَّى: فَمِنْهُنَّ الغَنِيْمَةُ وَ الغَرَامَةُ وَ هِيَ الْمُتَحَبِّبَةُ لِزَوْجِهَا وَ العَاشِقَةُ لَهُ؛ بدان زنان چند دسته هستند: بعضی زن‌ها برای شوهرانشان بهترین غنیمت هستند، زنانی که به شوهرانشان اظهار عشق و محبت می‌کنند.»^{۱۱}

۲-۲. قناعت پیشگی

قناعت، اکتفا به مقدار ناچیزی از وسایل زندگی در حد ضرورت و نیاز است.^{۱۲} قناعت برخلاف تصور نایجابی که از آن به معنای خسیس بودن می‌شود، راهبرد مؤثری در جهت

بهبود و بالا آمدن سطح زندگی خانواده و پیشرفت آن است و آن در صورتی است که در معنای درست آن به کار گرفته شود. اصل قناعت و داشتن برنامه اقتصادی موجب حفظ حیات اقتصادی خانواده می‌شود. اهمیت این موضوع از آنجاست که همسر، نقش کلیدی در محور اقتصاد خانواده دارد؛ زیرا توجه زنان به امور مصرفی بیشتر از مردان است. این که زن در ضمن همراهی با شوهر، برای بهبود وضع زندگی، روحیه قناعت و سپاس‌گزاری داشته باشد، در استحکام بنیان خانواده بسیار مؤثر خواهد بود.

با توجه به سخنان امام رضا علیه السلام قناعت در دو مسئله کاربردی به معنا می‌نشیند: ۱. درآمد ۲. مصرف. ساختن فرد با درآمدی که خداوند براساس مصلحت به شخص ارزانی داشته از مباحث محوری زندگی اوست. امام رضا علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ اَرْضُ بِمَا آتَيْتَكَ تَكُنْ اَغْنَى النَّاسِ وَ اُرْوَى مَنْ قَنَعَ شَبِعَ وَ مَنْ لَمْ يَقْنَعْ لَمْ يَشْبَعْ؛ خداوند سبحان می‌فرماید: تو به آن چه روزیت کرده‌ام خوشنود باش تا از بی‌نیازترین مردم باشی و من روایت می‌کنم که هرکس قناعت پیشه داشت سیر است و هرکه قانع نباشد سیر نمی‌شود.»^{۱۳}

وجود چنین صفت اخلاقی و عالی انسانی در همسر خانواده موجب محبت میان اعضای خانواده و استحکام بنیان خانواده می‌گردد. امام رضا علیه السلام در اهمیت قناعت‌ورزی می‌فرماید: «مَنْ رَضِيَ بِالْيَسِيرِ مِنَ الْحَلَالِ خَفَّتْ مَوْتُهُ وَ تَنَعَّمَ اَهْلُهُ وَ بَصَرَهُ اللَّهُ دَاءَ الدُّنْيَا وَ دَوَاءَهَا وَ اَخْرَجَهُ مِنْهَا سَالِمًا اِلَى دَارِ السَّلَامِ؛ هر کس به مال اندک حلال راضی باشد، هزینه‌های زندگی وی کاهش می‌یابد، خانواده‌اش نعمت می‌یابند، خداوند او را به درد و درمان دنیا مبتلا نسازد و او را سالم از دنیا به بهشت ببرد.»^{۱۴}

داشتن نظم اقتصادی به همراه اصل قناعت با مسئله ایمان رابطه‌ای نزدیک دارد. امام رضا علیه السلام در این رابطه می‌فرماید: «لَا يَسْتَكْمِلُ عَبْدٌ حَقِيقَةَ الْاِيْمَانِ حَتَّى تَكُونَ فِيهِ خِصَالٌ ثَلَاثٌ الْفِقْهُ فِى الدِّينِ وَ حُسْنُ التَّقْدِيرِ فِى الْمَعِيشَةِ وَ الصَّبْرُ عَلَى الرَّزَايَا؛ بنده به حقیقت ایمان

دست نمی‌یابد، مگر هنگامی که از سه خصلت برخوردار باشد: تفقه در دین، اندازه نگاه داشتن نیکو در معیشت و صبر بر بلاها.^{۱۵} زیرا روح توحیدی با زیاده‌خواهی هیچ سازشی ندارد، بلکه با قناعت‌پیشگی هماهنگ است.

ثمره داشتن قناعت در زندگی از منظر امام رضا علیه السلام به گونه‌ای وسیع معنا دارد: «الْقَنَاعَةُ تَجْتَمِعُ إِلَى صِيَانَةِ النَّفْسِ وَ عِزِّ الْقَدْرِ وَ طَرَحِ مُؤَنِ الْإِسْتِكْثَارِ وَ التَّعَبُّدِ لِأَهْلِ الدُّنْيَا؛ قناعت، نفس آدمی را از خطا و لغزش نگاه می‌دارد و موجب می‌شود که انسان در جمع ثروت نپردازد و خود را در نزد اهل دنیا خاضع و حقیر نکند.»^{۱۶} به این ترتیب از منظر امام رضا علیه السلام قناعت در مصرف و مناعت طبع برای ترقی روح لازم است.^{۱۷}

۲-۳. وفاداری

لزوم عمل و وفاداری به پیمان و عهد از جمله خصائص فطری نهادینه شده در بشریت است. خداوند در قرآن کریم خویشتن را باوفاترین معرفی می‌نماید: ﴿...وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ...﴾؛ «و چه کسی بهتر از خدا به عهد خود وفا خواهد کرد؟» (التوبه: ۱۱۱) و مؤمنان را به انجام آن فرامی‌خواند: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...﴾؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به پیمانها وفا کنید.» (المائده: ۱) یکی از بارزترین مصادیق وفاداری، وفاداری زنان در خانواده است؛ زیرا موجب پایداری نظام خانواده می‌گردد. مقصود از وفاداری زن التزام وی در پیمان زناشویی و پایداری‌اش نسبت به شوهر خویش است.

از دیدگاه امام رضا علیه السلام تمام آراستگی‌های اخلاقی زن، در وفاداری او نسبت به شوهرش است. چنان‌که در سخنی می‌فرماید: «مَا أَفَادَ عَبْدٌ فَائِدَةً خَيْرًا مِنْ زَوْجَةٍ صَالِحَةٍ إِذَا رَأَاهَا سَرَّتَهُ وَ إِذَا غَابَ عَنْهَا حَفِظَتْهُ فِي نَفْسِهَا وَ مَالِهِ؛ بزرگترین موهبتی که نصیب بنده خدا می‌گردد، این است که همسر شایسته‌ای داشته باشد که هرگاه مرد او را ببیند، شاد شود و در غیاب شوهر حافظ عفت خویش و اموال وی باشد.»^{۱۸} زیرا فردی که خود را در

چهارچوب ازدواج و خانواده قرار می‌دهد باید پای‌بند یک سری تعهدات اخلاقی گردد و خود را ملزم به رعایت تعهدات خاصی نماید و در این راه باید بسیاری از رفتارها و حتی چشم، گوش و قلب خود را مهار کند تا مبدا دچار لغزش شود، باید در این راه خود را تربیت کند و هنگامی که به آن نوع از تربیت رسید، اقدام به ازدواج نماید؛ زیرا کوچک‌ترین لغزش و خطایی می‌تواند بی‌وفایی محسوب گردد که در زندگی زناشویی گناهی نابخشودنی است و ممکن است پایه و اساس زندگی را ویران کند.

زن در نقش همسری در خانه امین مال و حافظ حیثیت و شرف شوهر است، سعی دارد در غیاب او آبرویش را حفظ کند و مال و دارائی خانواده را از اتلاف و دستبرد و مصرف‌های بیهوده مصون دارد.^{۱۹}

امام رضا علیه السلام در سخنی به نقل از امام علی علیه السلام زنان وفادار را کارگزاران الهی معرفی می‌کنند و می‌فرمایند: «خَيْرُ نِسَائِكُمُ الْخَمْسُ قِيلَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَ مَا الْخَمْسُ قَالَ الْهَيْبَةُ اللَّيْنَةُ الْمُؤَاتِبَةُ الَّتِي إِذَا غَضِبَ زَوْجُهَا لَمْ تَكْتَجَلْ بِعُمُصٍ حَتَّى يَرْضَى وَإِذَا غَابَ عَنْهَا زَوْجُهَا حَفِظْتَهُ فِي غَيْبَتِهِ فَتِلْكَ عَامِلٌ مِنْ عَمَالِ اللَّهِ وَ عَامِلُ اللَّهِ لَا يَخِيبُ؛ بهترین زنان شما، آن زنی است که خوش اخلاق و بردبار باشد. هرگاه شوهرش بر وی خشمگین شود، با نظر غضب به شوهرش نگاه نکند تا هنگامی که از وی خشنود گردد و هرگاه شوهرش از وی غایب شد، حقوق شوهری را حفظ کند، این چنین زن از کارگزاران الهی است و عاملان خداوند از رحمت او ناامید نیستند.»^{۲۰}

وفاداری زن در نقش همسری تنها در حوزه امور جنسی منحصر نمی‌شود، بلکه وفاداری همسر کارکرد گسترده‌ای در خانواده دارد و امور عاطفی و مالی و تربیتی را نیز شامل می‌گردد. به گونه‌ای که می‌توان گفت وفاداری همسر از کارکرد اخلاقی و ارشادی برخوردار است.

۳. تعامل زن در نقش مادری

یکی از تجلیات والا و ارزشمند زن در نقش مادری بروز می‌نماید. مادر منشأ آسایش و مهر و عالی‌ترین منبع سعادت خانوادگی است. کامروائی در خانه، احساس امنیت و آرامش در آن و نیز احساس قدرت و استقلال کودکان در خانواده بستگی به وجود مادر دارد. مادر مظهر مهر و عاطفه بوده و می‌تواند خانه را به مدینه فاضله‌ای مبدل کند و در آن به پرورش و سازندگی شخصیت فرزند بپردازد.^{۲۱}

دامان پر مهر مادر نخستین مدرسه و اولین پایگاه تربیتی فرزند محسوب می‌شود. در این مدرسه کودک هر چه بیاموزد برای همیشه در نزدش می‌ماند. از این رو باید مادر خود را از عوامل فساد و اخلاق نادرست دور بدارد و در غیر این صورت نمی‌تواند امیدوار به تربیت خوب فرزندش باشد. تأثیر اخلاقی و تربیتی مادر به گونه‌ای است که می‌توان گفت راه و رسم زندگی کودک، ادامه همان راه و رسم مادر است.

زن در نقش تربیت فرزند، در حقیقت در سمت رهبری کودک قرار می‌گیرد و تربیت از این زاویه، نوعی هدایت و رهبری است. مادر در این رهبری مسئولیتی عظیم دارد؛ زیرا با القائات خود جنبه‌های اخلاقی و اجتماعی آینده فرزند خود و جامعه را می‌سازد و زمینه را برای اصلاح یا افساد فرزند فراهم می‌سازد.^{۲۲}

در اهمیّت نقش مادری همین بس که رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «الْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمَّهَاتِ؛ بهشت زیر پای مادران است.»^{۲۳} همچنین در روایت دیگری بارداری و شیردادن زن را همچون جهاد در راه خدا می‌دانند.^{۲۴}

با توجه و تعمّق در اندیشه رضوی نقش مادری فراتر از مسأله زایش و به دنیا آوردن کودک مطرح شده است. در یک تقسیم‌بندی کلی نقش مادری در روایات امام رضا علیه السلام به تربیت جسمانی، دینی و اخلاقی تقسیم می‌شود:

۳-۱. تربیت جسمانی

کودک تا زمانی که استعداد هضم غذاهای متنوع را پیدا نکرده است، به شیر مادر احتیاج دارد و تنها از شیر مادر لذت می‌برد.^{۲۵} امام رضا علیه السلام در اهمیت تغذیه کودک از شیر مادر می‌فرماید: «لَيْسَ لِلصَّبِيِّ لَبَنٌ خَيْرٌ مِنْ لَبَنِ أُمِّهِ؛ برای کودک چیزی بهتر از شیر مادرش نیست.»^{۲۶}

شیر دادن به کودک از وظائف اختصاصی مادر است و مادر بدین وسیله زیربنا و اساس شخصیت کودک خویش را پی‌ریزی می‌نماید. پس لازم است آن کس که به کودک شیر می‌دهد، از عوارض و آفات جسمی و روحی به دور باشد. امام رضا علیه السلام به این مسئله تصریح نموده‌اند: «لَا تَسْتَرْضِعُوا الْحَمَقَاءَ، وَ لَا الْعَمَشَاءَ فَإِنَّ اللَّبَنَ يُعَدِي؛ زنان احمق و زنانی که رنجور و معیوب هستند (بی‌اختیار از چشمشان اشک می‌چکد) را برای شیر دادن فرزندان‌تان انتخاب نکنید؛ زیرا شیر تأثیر سوء خود را می‌گذارد.»^{۲۷}

تأثیر عوامل وراثتی به معنای عدم اختیار انسان در امور خویش نیست؛ بلکه بیان روند طبیعی انتقال صفات از اصل به فرع است. جوادی آملی در این باره می‌نویسد: «خداوند گرایش به حق، حقیقت، کمال و توحید و نیز گریز از باطل، نقص، عیب و شرک و... را در فطرت انسان نهادینه کرده است؛ یعنی همان‌گونه که بینش توحیدی فطری انسان است، گرایش به توحید و گریز از شرک نیز فطری اوست و چنان‌که بینش‌های شهودی فطری در انسان فعلیت دارد، تعامل به حق و تنفر از باطل هم در او چنین است. خداوند متعال فجور و تقوا را به انسان الهام کرده است و او به خیر و شر و بد و خوب آگاه است؛ ولی به سمت تقوا و خیر و خوبی گرایش دارد، اگر سوء تربیت خانواده یا محیط جامعه او را آلوده نکند. پس هر کس که بر اثر تربیت نادرست در مسیر فجور و شر و بدی قرار گیرد، در واقع، این سیر و حرکت تحمیلی بر اوست؛ اگر همین فرد به روش صحیح تربیت شود، فطرت حق - طلبی و کمال‌خواهی در او شکوفا می‌شود؛ زیرا این حقیقت در نهاد همگان نهفته است،

بنابراین فطرت انسان به حق متمایل است و گرایش به باطل را محیط بر او تحمیل می کند.^{۲۸}

بنابراین، امام رضا علیه السلام در روش تربیتی «زمینه سازی» را از نظر دور نداشته و زمینه و عوامل مؤثر در داشتن فرزند صالح را همسر شایسته از حیث جسمی و اخلاقی دانسته اند.

دوران شیردهی به کودک نه تنها در پرورش جسمانی او اهمیت دارد، بلکه در تربیت کودک نیز سهم مهمی دارد. بدین گونه نقش مادر در سیر کمال انسان اهمیتی دو چندان پیدا می کند. در این زمینه جریان شیر دادن به حضرت موسی علیه السلام در قرآن کریم تأمل خاصی می طلبد. حضرت موسی علیه السلام به اذن خداوند شیر هیچ زنی جز مادرش را نپذیرفت، بدین علت که چون قرار است به عنوان رسول خدا عهده دار هدایت مردم به سوی توحید و یگانه پرستی باشد در دامن مادری شیر خورده و پرورش یافته، که خودساخته و پاکدامن است: «وَ حَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ فَقَالَتْ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ أَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ؛ پستان همه دایگان را از پیش بر او حرام کرده بودیم. آن زن گفت: آیا می خواهید شما را به خانواده ای راهنمایی کنم که او را برایتان نگه دارند و نیکخواهش باشند؟» (القصص: ۱۲) بدین ترتیب شیری که حضرت موسی علیه السلام از مادرش نوشید موجب شد همه نسبت های غیرخودی فرعون و فرعونیان در او بی تأثیر گردد و کام او از فطرتی توحیدی برداشته شود.^{۲۹}

امام رضا علیه السلام نه تنها در تغذیه کودک به شیر مادر توصیه می نمایند، بلکه تربیت جسمانی قبل از تولد کودک را نیز تبیین می کنند: «أَطْعِمُوا حَبَالَكُمْ ذَكَرَ اللَّبَانِ فَإِنَّ يَكُ فِي بَطْنِهَا غُلَامٌ خَرَجَ ذَكِيَّ الْقَلْبِ عَالِمًا شَجَاعًا وَإِنْ تَكَ جَارِيَةٌ حَسَنَ خَلْقِهَا وَ خَلْقُهَا؛ به زنان باردار کندر بدهید که اگر آنچه در رحم دارند، پسر باشد تیزهوش و دانشمند و دلیر خواهد بود و اگر دختر باشد، اخلاق و اندامش زیبا گردد.»^{۳۰}

نکته قابل توجه در روایت فوق این است که تغذیه مادی می‌تواند در کنار تغذیه معنوی در صورت و سیرت فرزند اثر بگذارد.^{۳۱}

۳-۲. تربیت اخلاقی

صاحب نظران علوم تربیتی در زمینه تربیت تعاریف متعددی ارائه داده‌اند. برخی تربیت را فراهم آوردن زمینه برای پرورش استعدادهای درونی هر موجود و به ظهور و فعلیت رساندن امکانات بالقوه موجود در درون او دانسته‌اند.^{۳۲} برخی دیگر معتقدند تربیت عبارت است از پرورش دادن؛ یعنی استعدادهای درونی را که بالقوه در یک شیء موجود است، به فعلیت در آوردن و پروردن و لهذا تربیت فقط در مورد جاندارها، یعنی گیاه و حیوان و انسان صادق است... از همین رو معلوم می‌گردد که تربیت باید تابع و پیرو فطرت، یعنی تابع و پیرو طبیعت و سرشت شیء باشد.^{۳۳}

در مجموع می‌توان گفت، تربیت مجموعه اعمال هدف‌دار و سنجیده، برای پرورش دادن و فراهم آوردن موجبات رشد و رساندن انسان به کمال مطلوب است.^{۳۴}

نقش تربیت و اخلاق صحیح مادر در ساختار شخصیت کودکان، از نقش‌ها و کارکردهای اساسی خانواده با محوریت نقش مادری است. شروع پرورش کودک در دامن مادر است و از این رو مادر اولین مرکز و محل تربیت کودک است؛ زیرا نقش‌پذیری که فرزند از مادر دارد بیشتر از دیگران (پدر، معلم و ...) است. پس به دلیل احاطه عملکرد مادر بر عملکرد کودک لازم است که مادران به تربیت اخلاقی فرزندان خود بپردازند.^{۳۵}

طفلی که پا به عرصه وجود می‌گذارد، آئینه قلبش از جمیع اشکال و صور خالی و پاک است، پس بر مادر است که با تربیت صحیح کودک را از آثار سوء تربیت نادرست به دور نگاه دارد؛ زیرا کردار و رفتار مادر چون خون در شریان‌های کودک به جریان می‌افتد و

شخصیت او را برای همیشه می‌سازد. جنبه الگویی بودن مادر آن‌چنان مهم است که می‌توان گفت زمینه انحطاط و تعالی روان کودک تا حدود زیادی مربوط بدان است.^{۳۶}

امام خمینی رَحِمَهُ اللهُ درباره کارکرد اخلاقی مادر در رابطه با تربیت فرزند بیان می‌دارد: «زن مریی جامعه است. از دامن زن انسان‌ها پیدا می‌شوند. سعادت و شقاوت کشورها بسته به وجود زن است. زن با تربیت خودش انسان درست می‌کند و با تربیت صحیح خودش کشور را آباد می‌کند.»^{۳۷}

بر اساس سیره رضوی، از کودک باید با توجه به توانایی‌ها و قدر و وسع او انتظار داشت و به تفاوت‌های فردی کودکان توجه داشت. این روش بیان‌گر آن است که مریی(مادر) در مواجهه با مریی(کودک)، باید چیزی بگوید که در طاققت فهم و عمل کودک باشد.^{۳۸} در اندیشه رضوی تشویق فرزندان براساس لیاقت‌ها و شایستگی‌های وجودی‌شان را امری پسندیده می‌داند.^{۳۹}

امام رضا علیه السلام در بُعد دیگری از نقش و تعامل مادر در تربیت اخلاقی سخن را فراتر از آن چه که انسان اثر آن را به ظاهر می‌بیند معطوف می‌دارد. آن حضرت علیه السلام در اهمیت دادن صدقه برای سلامتی فرزندان، روایتی را با مضمون داستانی بیان نموده‌اند: «چند سالی در بنی اسرائیل خشک سالی شدیدی پدید آمد. زنی لقمه نانی داشت، آن را در دهانش قرار داد که بخورد، سائلی صدا زد ای کنیز خدا! گرسنه ام. زن [با خود] گفت: در این زمان صدقه می‌دهم پس لقمه را از دهانش خارج کرد و به فقیر داد. این زن بچه کوچکی داشت که در حال جمع آوری هیزم از صحرا بود که گرگی آمد و او را برد. در این هنگام مادر صدایش را شنید و دنبال گرگ دوید. پس خداوند متعال جبرئیل را فرستاد و غلام را از دهان گرگ خارج کرد و به مادرش برگرداند. پس جبرئیل به او گفت: ای کنیز خدا! آیا به این لقمه به جای آن لقمه راضی شدی؟»^{۴۰}

پدر هم در کنار مادر می‌تواند در تربیت اخلاقی نقش داشته باشد. در سیره عملی امام رضا علیه السلام آن‌جا که در مکه بعد از اتمام حج و آن‌گاه که امام جواد علیه السلام با دیدگان گریان نظاره‌گر پدر بوده و امام علیه السلام به سفر اجباری خراسان می‌رفت شاهد اندوه جگر گوشه‌اش شده بود، با کلماتی همراه با آرامش و مهرورزی فرمودند: «قُمْ يَا حَبِيبِي»^{۴۱} و با تعامل منطقی فرزندش را اقناع نمود. همچنین در تعالیم رضوی در مکاتبات با امام جواد علیه السلام و واگذاری امور مربوط به شیعیان و اصحاب از یک سو و مدیریت منزل از سوی دیگر به امام جواد علیه السلام مشهود است. امام جواد علیه السلام نیز به خوبی توانست از عهده این مسئولیت برآید و در نبودن امام رضا علیه السلام به مدیریت اصحاب و شیعیان در مدینه و امور منزل بپردازد و نیازهای مردم را در مناسبات متفاوت پاسخ‌گو باشند. این عمل در واقع اعتماد سازی و خوداتکایی نوجوان را نشان می‌دهد که والدین به خصوص پدر می‌تواند در کنار مادر به تقویت اعتماد به نفس فرزند خویش اهتمام داشته باشد.^{۴۲}

۳-۳. تربیت دینی

تربیت دینی آن جنبه از تربیت است که کودکان و نوجوانان را با وظایف و شرایع دینی آشنا می‌کند، مبانی اعتقادی را در آنان رشد می‌دهد، آنان را پای‌بند به اصول و عامل فروع به بار می‌آورد و فطرت الهی و انسانی را بارور می‌سازد.^{۴۳}

اساس تربیت دینی از سوی خانواده پایه‌ریزی می‌شود. نقش مدرسه، مساجد و... با توجه به وضع و شرایط عصر ما بسیار ناچیز است. به گونه‌ای که کمتر می‌توان در آن زمینه امیدوار بود. آنچه والدین در جنبه عمل مذهبی انجام می‌دهند، پایه‌های عملی و فکری و رفتار مذهبی برای کودک محسوب می‌شود. از این رو برای والدینی که خواستار تربیت

مذهبی و دینی کودک، آن هم به نحو صحیح و استوار آن هستند، ابتدا باید خود از این باب الگو و نمونه باشند.^{۴۴}

در لسان امام هشتم علیه السلام تربیت دینی فرزندان قبل از تولد و مرحله انتخاب همسر آغاز می‌شود. پس وجود مادری اخلاقی و دین‌دار، نقش مهم و شاخصی در تربیت دینی فرزند محسوب می‌شود. امام رضا علیه السلام در پاسخ به نامه حسین بن بشارد واسطی بر اخلاق نیک زن تأکید دارند.^{۴۵} همچنین در آموزه رضوی به تربیت دینی فرزندان از آغاز تولد تصریح شده است به گونه‌ای که گفتن اذان و اقامه از نشانه‌های آن است.^{۴۶} شنیدن کلمات اذان و اقامه در آغاز تولد، هماهنگی فطرت پاک و الهی انسان با شریعت مقدس را می‌رساند، فطرتی که باید از آغاز ورود به این نشأت محفوظ بماند و هدایت گردد.^{۴۷}

از دیدگاه امام رضا علیه السلام بخشی از تربیت دینی در منزل با تلاوت و آموزش قرآن به فرزندان است. ایشان در این رابطه می‌فرماید: «اجْعَلُوا لِبُيُوتِكُمْ نَصِيبًا مِنَ الْقُرْآنِ فَإِنَّ الْبَيْتَ إِذَا قُرِئَ فِيهِ الْقُرْآنُ يُسَّرَ عَلَى أَهْلِهِ وَكَثُرَ خَيْرُهُ وَكَانَ سَكَّانُهُ فِي زِيَادَةٍ؛ برای خانواده خود بهره‌ای از قرآن قرار دهید؛ زیرا در خانه‌ای که قرآن قرائت شود، گشایش برای ساکنان فراهم آید و خیرش فراوان شود و اهل خانه در برکت و فروزی باشند.»^{۴۸}

در سیره عملی امام رضا علیه السلام مکاتباتی که ایشان با امام جواد علیه السلام داشته از موضع پدرانه و ولیّ زمانه به فرزند خویش لزوم خروج از درب اصلی و همراه داشتن مبالغی برای کمک به مستمندان و... را سفارش می‌کند که حکایت از نظارت و هدایت ایشان بر عملکرد نوجوانان و حساسیت این دوره است.^{۴۹}

تربیت دینی با توجه به ریشه الهی داشتن قادر است انسان‌های متعالی‌تری را نسبت به مکاتب دیگر تربیت کند از این رو، عمق بخشیدن به آموزه‌های دینی در کودکان و نوجوانان، آنان را از آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی مصون می‌دارد؛ زیرا بسیاری از شرارت‌های افراد، ناشی از نداشتن تربیت دینی و اخلاقی است. از این رو درونی شدن

ارزش‌های دینی باعث می‌شود که آنان در برابر این انحرافات مقاومت بیشتری داشته باشند.

نتیجه‌گیری

۱. تأمل در روایات امام رضا علیه السلام نشان می‌دهد، زن نقش و کارکرد قابل توجه‌ای در نظام خانواده دارد و اگر این نقش به نحو مطلوب انجام شود صلابت و حفظ خانواده را تضمین می‌نماید.

۲. مطابق آموزه‌های رضوی، زن در نقش همسری وظایفی چون: تمکین و آرامش‌بخشی شوهر، قناعت‌پیشگی و وفاداری دارد.

۳. امام رضا علیه السلام دستیابی به همسر شایسته را سعادت مرد برمی‌شمارند. زنانی که به شوهرانشان اظهار محبت و عشق می‌نمایند را بهترین غنیمت برای مرد می‌دانند. از دیگر سو، در آموزه‌های رضوی همسر وفادار به شوهر بزرگ‌ترین موهبت دانسته شده است.

۴. نقش مادری در اندیشه رضوی به گونه‌ای ویژه مطرح شده است. تعالیم رضوی وظایفی را که برای این نقش تبیین می‌نماید تنها در امر زایش کودک محدود نمی‌کند، بلکه در امور فراتری چون قبل از تولد کودک و مرحله انتخاب همسر این نقش آغاز می‌شود. همچنین در لسان امام هشتم علیه السلام شیر دادن به کودک توصیه شده است و سفارش شده که زنان رنجور و معیوب برای شیر دادن به کودک انتخاب نشوند؛ زیرا شیر تأثیر سوء خود را می‌گذارد.

۵. آموزه‌های رضوی در تربیت اخلاقی کودک به توانایی و وسع کودک توجه داشته و تشویق فرزندان براساس لباقت‌ها و شایستگی‌های وجودی‌شان و نیز صدقه دادن برای سلامتی فرزندان را در تربیت اخلاقی توصیه می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها:

۱. فراهیدی، خلیل بن أحمد، العین، ج ۶، ص ۱۶۶.
۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۸۵.
۳. فراهیدی، خلیل بن أحمد، العین، ج ۳، ص ۱۲۴.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱، ص ۵۱۹.
۵. مغنیه، محمد جواد، الکاشف، ج ۲، ص ۲۸۳.
۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۵، ص ۳۲۷؛ الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا عليه السلام، ص ۲۳۴؛ حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۲۲، ص ۲۲۲.
۷. زمخشری، محمود بن عمر، أساس البلاغه، ص ۲۲؛ راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ص ۸۵.
۸. الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا عليه السلام، ص ۵۰.
۹. همان، ص ۲۳۴.
۱۰. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، ج ۲، ص ۳۱۶.
۱۱. الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا عليه السلام، ص ۲۳۴.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ص ۶۸۵.
۱۳. الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا عليه السلام، ص ۳۶۴؛ نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۵، ص ۲۲۵.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۸، ص ۳۴۷.
۱۵. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، ص ۳۲۴.
۱۶. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمّه، ج ۲، ص ۳۰۴؛ العطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الرضا، ج ۱، ص ۲۷۲.
۱۷. ر.ک: جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم (جامعه در قرآن)، ص ۲۱۸-۲۱۹.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۵، ص ۳۲۷؛ و نیز ر.ک: حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۲۰، ص ۲۲.
۱۹. قائمی، علی، نقش مادر در تربیت، ص ۱۱.

۲۰. کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، ج ۵، ص ۳۲۵؛ و نیز ر.ک: حر عاملی، محمدبن حسن، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۲۰، ص ۲۹.
۲۱. قائمی، علی، نقش مادر در تربیت، ص ۱۳.
۲۲. اخوی راد، بتول، نقش زنان در فرهنگ‌پذیری کودکان، ص ۶.
۲۳. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۵، ص ۱۸۰.
۲۴. ر.ک: مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۱۰۱، ص ۹۷.
۲۵. ر.ک: کتابچی، محسن، آئین زندگی از دیدگاه امام رضا علیه السلام، ص ۷۹.
۲۶. الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام، ص ۵۰؛ ابن بابویه، محمدبن علی، عیون الأخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۳۴؛ العطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الرضا، ج ۲، ص ۲۷۸.
۲۷. ابن بابویه، محمدبن علی، عیون الأخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۳۴؛ حر عاملی، محمدبن حسن، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۲۱، ص ۴۶۷؛ العطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الرضا، ج ۲، ص ۲۷۸.
۲۸. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر انسان به انسان، ص ۱۷۶.
۲۹. مهدوی کنی، صدیقه، ساختار گزاره‌های اخلاقی قرآن، ص ۲۲۶-۲۲۷.
۳۰. کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، ج ۶، ص ۳ و ۳۵۵؛ و نیز ر.ک: حر عاملی، محمدبن حسن، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۲۱، ص ۴۰۵.
۳۱. پاکتچی، احمد، ابعاد شخصیت و زندگی حضرت امام رضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۵۱.
۳۲. سادات، محمد علی، اخلاق اسلامی، ص ۲۱.
۳۳. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، ص ۵۶-۵۷.
۳۴. عباسی مقدّم، مصطفی، نقش اسوه‌ها در تبلیغ و تربیت، ص ۳۱.
۳۵. ر.ک: صفری، فاطمه، الگوی اجتماعی پایگاه و نقش زن مسلمان در جامعه اسلامی، ص ۸۹-۹۰.
۳۶. قائمی، علی، نقش مادر در تربیت، ص ۱۰۸.
۳۷. خمینی، روح الله، سیمای زن در کلام امام خمینی رَحِمَهُ اللهُ، ص ۱۸۱.
۳۸. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۱۸۴.
۳۹. ر.ک: کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، ج ۶، ص ۵۱.

۴۰. ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ص ۱۴۰؛ و نیز ر.ک: حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۹، ص ۳۸۱؛ العطار دی، عزیز الله، مسند الإمام الرضا، ج ۲، ص ۴۶۸.

۴۱. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمة، ج ۲، ص ۳۶۳؛ و نیز ر.ک: مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۴۹، ص ۱۲۰.

۴۲. پاکتچی، احمد، ابعاد شخصیت و زندگی حضرت امام رضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۵۷.

۴۳. ششمین مجمع علمی جایگاه تربیت، تربیت دینی کودکان و نوجوانان، ص ۲۸.

۴۴. قائمی، علی، نقش مادر در تربیت، ص ۲۱۸.

۴۵. ر.ک: کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۵، ص ۵۶۳؛ و نیز ر.ک: العطار دی، عزیز الله، مسند الإمام الرضا، ج ۲، ص ۲۵۶.

۴۶. ر.ک: الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام، ص ۲۳۹؛ و نیز ر.ک: ابن بابویه، محمد بن علی، عیون الأخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۰.

۴۷. پاکتچی، احمد، ابعاد شخصیت و زندگی حضرت امام رضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۵۲-۲۵۳.

۴۸. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، ج ۶، ص ۲۰۰.

۴۹. پاکتچی، احمد، ابعاد شخصیت و زندگی حضرت امام رضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۵۶-۲۵۷.

منابع:

- قرآن کریم، ترجمه عبدالحمید آیتی.
۱. الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام، مؤسسة آل البيت عليهم السلام، مشهد، ۱۴۰۶ق.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون الأخبار الرضا علیه السلام، محقق: مهدی لاجوردی، نشر جهان، تهران، ۱۳۷۸ق.
۳. _____، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم، دار الشریف الرضی للنشر، ۱۴۰۶ق.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، دار صادر، بیروت، ۱۴۱۴ق.

۵. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۶. اخوی راد، بتول، نقش زنان در فرهنگ‌پذیری کودکان، مباحث بانوان شیعه، شماره ۳، ۱۳۸۴ش.
۷. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمة فی معرفة الأئمة، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، نشر بنی‌هاشمی، تبریز، ۱۳۸۱ق.
۸. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، چاپ بیستم، انتشارات مدرسه، تهران، ۱۳۸۸ش.
۹. پاکتچی، احمد، ابعاد شخصیت و زندگی حضرت امام رضا علیه السلام، چاپ اول، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۹۲ش.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم (جامعه در قرآن)، چاپ سوم، قم، نشر اسراء، ۱۳۸۹ش.
۱۱. خمینی، روح الله، سیمای زن در کلام امام خمینی رَحْمَةُ اللهِ، چاپ چهارم، تهران، اداره کل مراکز و روابط فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰ش.
۱۲. حر عاملی، محمدبن حسن، تفصیل وسائل الشیعه إلی تحصیل مسائل الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۱۳. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر انسان به انسان، چاپ پنجم، قم، نشر اسراء، ۱۳۸۹ش.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، صفوان عدنان داودی، دمشق بیروت، دارالعلم الدار الشامیة، ۱۴۱۲ق.
۱۵. زمخشری، محمود بن عمر، أساس البلاغه، بیروت، دار صادر، ۱۹۷۹م.
۱۶. صفری، فاطمه، الگوی اجتماعی پایگاه و نقش زن مسلمان در جامعه اسلامی، چاپ پنجم، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴ش.
۱۷. سادات، محمد علی، اخلاق اسلامی، بی‌جا، انتشارات سمت، ۱۳۶۸ش.

۱۸. ششمین مجمع علمی جایگاه تربیت، تربیت دینی کودکان و نوجوانان، چاپ اول، وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۷۴ش.

۱۹. عباسی مقدم، مصطفی، نقش اسوه‌ها در تبلیغ و تربیت، چاپ اول، تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱ش.

۲۰. العطاردی، عزیز الله، مسند الإمام الرضا، الطبعة الثانية، بیروت، دارالصفوه، ۱۴۱۳ق.

۲۱. کتابچی، محسن، آئین زندگی از دیدگاه امام رضا علیه السلام، چاپ پنجم، مشهد، نشر الف.

۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محقق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.

۲۳. قائمی، علی، نقش مادر در تربیت، تهران، انتشارات امیری، بی تا.

۲۴. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، چاپ اول، انتشارات ناصر خسرو، تهران، ۱۳۶۴ش.

۲۵. فراهیدی، خلیل بن أحمد، العین، چاپ دوم، قم، انتشارات هجرت، ۱۴۱۰ق.

۲۶. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.

۲۷. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ شانزدهم، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۶۳ش.

۲۸. مغنیه، محمد جواد، الکاشف، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۲۴ق.

۲۹. مهدوی کنی، صدیقه، ساختار گزاره‌های اخلاقی قرآن، چاپ دوم، تهران، انتشارات امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۹ش.

۳۰. مفید، محمد بن محمد، أمالی للمفید، تحقیق: حسین استاد ولی و علی اکبر غفاری، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.

۳۱. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۸ق.